3 *Η ελληνική γλώσσα στους πρώιμους αιώνες του μεσαίωνα (6ος αιώνας - 1100)*

Το 634 η πόλη Bostra, πρωτεύουσα της επαρχίας της Αραβίας, έπεσε στα χέρια των Αράβων με αρχηγό τους τον Ομάρ. Οι πόλεις που βρίσκονταν στις παρυφές των ερήμων είχαν δεχθεί και παλιότερα επιδρομές· αυτή όμως δεν ήταν μια απλή επιδρομή. Μια μεγάλη βυζαντινή στρατιά νικήθηκε στον ποταμό Yarmuk της Παλαιστίνης στις 20 Αυγούστου του 636, γεγονός το οποίο άφησε ολόκληρη τη Συρία στο έλεος των Αράβων. Η Δαμασκός έπεσε στο τέλος του ίδιου χρόνου και ως το 638 είχαν καταληφθεί η Αντιόχεια και η Ιερουσαλήμ. Το 639 έπεσε στους εισβολείς και η Μεσοποταμία. Το 641 άρχισε η εισβολή στην Αίγυπτο, το σιτοβολώνα της αυτοκρατορίας και στα 646 πάρθηκε η Αλεξάνδρεια. Στο μεταξύ οι Άραβες είχαν ήδη καταλάβει την Κυρηναϊκή και την Τριπολίδα και εισχωρούσαν βαθιά μέσα στη Μικρά Ασία. Και ως το 654 απέκτησαν ένα στόλο ικανό να πραγματοποιήσει μια καταστροφική επιδρομή στη Ρόδο. Παρ' όλη την επιτυχημένη αντίσταση του Κώνστα του Β´ (641-668) και του Κωνσταντίνου του Δ´ (668—685) και παρά τη σύναψη μιας συνθήκης ειρήνης το 659, η αραβική πίεση συνεχίστηκε. Οι ετήσιες επιδρομές των Αράβων ξανάρχισαν το 663 και συχνά εισχωρούσαν μέχρι και την Χαλκηδόνα, στην ασιατική ακτή απέναντι από την Κωνσταντινούπολη. Στο μεταξύ ο στόλος τους επιτέθηκε στα νησιά Ρόδο, Κω και Χίο και τα κατέλαβε, ενώ στην Κύπρο εγκαθίδρυσαν ένα είδος συγκυριαρχίας με τους Βυζαντινούς, γεγονός που έδωσε τη δυνατότητα στο νησί να παραμείνει ουδέτερο ως τον 10ο αιώνα, όταν επαναφέρθηκε πάλι στον έλεγχο των Βυζαντινών. Το 670 πάρθηκε η Κύζικος, στη θάλασσα του Μαρμαρά και το 672 έπεσε η Σμύρνη. Στα 674 ο αραβικός στόλος έκανε την εμφάνισή του κάτω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης και αφού ενώθηκε με τον αραβικό στρατό που είχε προελάσει μέσα από τη Μικρά

Ασία, άρχισε μια πολιορκία που δεν λύθηκε παρά το 678.[1]

Την ίδια χρονική περίοδο, υπήρξαν μεγάλες απώλειες εδαφών και μετακινήσεις πληθυσμών στα βόρεια και στα δυτικά της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το 568 οι Λομβαρδοί ξεχύθηκαν στην Ιταλία και μέσα σε μερικά χρόνια η χερσόνησος είχε γίνει ένα μωσαϊκό από λομβαρδικά δουκάτα και από βυζαντινές επικράτειες. Το εξαρχάτο της Ιταλίας, με κέντρο την Ραβέννα, παρέμεινε στα χέρια των Βυζαντινών ως το 752. Οι βυζαντινές κτήσεις στη νότια Ιταλία, που περιλάμβαναν και τη Ρώμη, κέρδιζαν εκ των πραγμάτων σιγά σιγά την ανεξαρτησία τους, αφού οι Βυζαντινοί, καθώς ήταν απορροφημένοι με τον αγώνα τους εναντίον των Αράβων, των Βουλγάρων και των Σλάβων, αποδείχτηκαν ανίκανοι να τις υπερασπίσουν από τις επιθέσεις των Λομβαρδών. Το 585 η βυζαντινή επαρχία της Ισπανίας ξανακατακτήθηκε από τους Βησιγότθους. Γύρω στα μέσα του 6ου αιώνα, σλαβικές φυλές άρχισαν να ασκούν πίεση από τα βόρεια του Δούναβη προς τα νότια της Βαλκανικής χερσονήσου. Ως το 580 περίπου είχαν εγκατασταθεί στη Μοισία (τη σημερινή Βουλγαρία), ερημώνοντας μεγάλες περιοχές της Ελλάδας. Ένα ή δύο χρόνια αργότερα άρχισαν να εγκαθίστανται σε μεγάλους αριθμούς και στην ίδια την Ελλάδα. Η στρατιωτική τους αποτελεσματικότητα αυξήθηκε όταν πολλές από τις φυλές τους έγιναν υποτελείς στους Αβάρους της Παννονίας. Το 584 η Θεσσαλονίκη πολιορκήθηκε για πρώτη φορά. Ως τα τέλη της δεκαετίας του 580 οι Σλάβοι είχαν φτάσει στην Πελοπόννησο. Ένα μεγάλο μέρος της Βαλκανικής καλυπτόταν από ένα μωσαϊκό μικρών σλαβικών ηγεμονιών και η κυριαρχία των Βυζαντινών περιορίστηκε σε έναν αριθμό παράκτιων πόλεων και οχυρωμένων σημείων και στη θάλασσα, παρόλο που και εκεί δεν μπόρεσαν να αποτρέψουν τις σλαβικές εκστρατείες εναντίον των Κυκλάδων, της Κρήτης και της νότιας Ιταλίας στις αρχές του 7ου αιώνα.[2] Προς το τέλος του αιώνα μια νέα δύναμη, οι Βούλγαροι, είχε καταφέρει να επιβληθεί στα βορειο-

[1] Για τη χρονολόγηση των αραβικών κατακτήσεων και των αραβικών εκστρατειών που επακολούθησαν εναντίον του Βυζαντίου και που δεν είναι πάντοτε ξεκάθαρες, πβ. Stratos (1972), ιδίως 53-4, 61, 75, 77, 82, 108· (1975) 17-56· Lilie (1976) 57-142.

[2] Για τα προβλήματα που σχετίζονται με τον εποικισμό των Σλάβων στην Ελλάδα πβ. Weithmann (1978)· Popović (1980).

ανατολικά Βαλκάνια και μέσα στον 8ο αιώνα πέτυχαν να ενώσουν υπό την ηγεσία τους τις περισσότερες σλαβικές φυλές, εκτός από εκείνες που βρίσκονταν στη Θράκη και στην ελληνική χερσόνησο. Ήδη από το 681 οι Βυζαντινοί εξαναγκάστηκαν να συνάψουν μια συνθήκη ειρήνης με τους Βουλγάρους με όρους που για μεγάλο χρονικό διάστημα θα ήταν πολύ επιζήμιοι γι' αυτούς.

Σ' αυτή την περίοδο, που ήταν ένας αγώνας για επιβίωση και που συνεχίστηκε ως το δεύτερο μισό του 8ου αιώνα, έγιναν πολλές μετακινήσεις πληθυσμών, για τις οποίες όμως οι γνώσεις μας είναι περιορισμένες και πενιχρές.[3] Οι ευρύτατες διοικητικές αλλαγές έβαλαν ένα τέλος στο διαχωρισμό της πολιτικής και της στρατιωτικής εξουσίας και στην αυτονομία των πόλεων: όπως και να έχουν τα πράγματα πολλές πόλεις ξέπεσαν στο επίπεδο αγροτικών χωριών. Τα σχολεία λιγόστεψαν και το επίπεδο της εκπαίδευσης έπεσε χαμηλότερα. Τον 8ο αιώνα, η εικονοκλασία χώρισε την αυτοκρατορία σχετικά με ένα θεολογικό ζήτημα που είχε σημαντικές πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις. Αυτή την περίοδο θα περιμέναμε να συμβούν στην ελληνική γλώσσα αλλαγές πολύ μεγάλης σημασίας. Δυστυχώς, δεν έχουμε σχεδόν καμιά άμεση μαρτυρία. Στον 7ο αιώνα οι πάπυροι στα Ελληνικά λιγοστεύουν και στα μισά του 8ου εξαφανίζονται βαθμιαία: έτσι κι αλλιώς η μάζα του αγροτικού πληθυσμού της Αιγύπτου δεν υπήρξε ποτέ ελληνόφωνη ή εν πάση περιπτώσει δεν είχαν ποτέ τα Ελληνικά σαν μητρική τους γλώσσα. Οι επιγραφές είναι λιγοστές και σποραδικές και όσες υπάρχουν είναι ξερά επιτύμβια που περιέχουν λίγα στοιχεία εκτός από κύρια ονόματα: εδώ υπάρχει μια μόνο σημαντική ομάδα που αποτελεί εξαίρεση (βλ. παρακάτω). Πολύ λίγα λογοτεχνικά έργα γράφτηκαν κατά τη 'σκοτεινή περίοδο' του 7ου και 8ου αιώνα και ακόμα λιγότερα διασώθηκαν. Είμαστε σε πολύ χειρότερη θέση να χαράξουμε την εξελικτική πορεία της ελληνικής γλώσσας σε αυτή την περίοδο παρά στα χρόνια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Για τον λόγο αυτό, μεταξύ άλλων, δεν εξετάζουμε αυτή την περίοδο της πολιτικής κατάρρευσης και της δημογραφικής αλλαγής μόνη της αλλά ως τμήμα μιας μεγαλύτερης περιόδου, που το δεύτερο μισό της μας παρέχει περισ-

[3] Charanis (1959).

σότερες μαρτυρίες. Πρέπει όμως να θυμόμαστε ότι πολλές από τις αλλαγές, που πρωτομαρτυρούνται σε αυτό το δεύτερο μισό της περιόδου, συνέβησαν πιθανότατα στο πολυτάραχο πρώτο μισό της.

Οι γνώσεις μας για τη γλώσσα στην περίοδο 600-1100 βασίζονται σχεδόν αποκλειστικά στα λογοτεχνικά κείμενα. Όσα γράφτηκαν στην καθαρολόγα λόγια γλώσσα δεν μας λένε τίποτα που θα θέλαμε να μάθουμε παρά μόνο στο βαθμό που ενσωματώνουν καμιά φορά ένα απόσπασμα του ανεπίσημου, ζωντανού λόγου. Υπάρχει μολαταύτα, όπως υπήρχε και στην προηγούμενη περίοδο, μια ορισμένη ομάδα παραλογοτεχνικών έργων που αντιπροσωπεύουν μιαν ανήσυχη ισορροπία ανάμεσα στο ιδανικό της καθαρολογίας και την ομιλία του λαού. Αυτά περιλαμβάνουν: το *Πασχάλιον Χρονικόν,* που γράφτηκε λίγο μετά το 628, το *Χρονογραφικόν σύντομον* του Πατριάρχη Νικηφόρου στα τέλη του 8ου αιώνα, τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη, γραμμένη ανάμεσα στο 810 και το 814, το *Χρονικόν* του Γεωργίου του Μοναχού γύρω στο 867· επίσης βίους αγίων και άλλα θρησκευτικά κείμενα, όπως τον *Βίο του Αγίου Ιωάννη του Ελεήμονα* του Λεοντίου της Νεαπόλεως γύρω στο 630, τον *Βίο του Αγίου Φιλαρέτου* γύρω στο 800 και ορισμένα έργα του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ΄ του Πορφυρογέννητου (912-959) που είναι γραμμένα στη 'χυδαϊκή' γλώσσα. Στην περίοδο αυτή δεν υπάρχει ακόμη ποίηση γραμμένη στη λαϊκή γλώσσα ή εν πάση περιπτώσει κανένα ποίημα δεν θεωρήθηκε άξιο να αντιγραφτεί και να διασωθεί. Έχουμε όμως τα κείμενα από μερικές ρυθμικές επευφημίες με τις οποίες ο λαός χαιρετούσε — όχι πάντα σε πολύ φιλικό τόνο — τον αυτοκράτορα σε επίσημες περιστάσεις, ιδιαίτερα στον ιππόδρομο· αυτές είναι γραμμένες στην ομιλούμενη γλώσσα.[4] Λίγα γραμματειακά έργα διασώζονται σχετικά με τη γραμματική και εκείνα που έχουμε κατά κανόνα δεν αναφέρονται στη ζωντανή γλώσσα. Μια σημαντική ομάδα από επιγραφές είναι οι αποκαλούμενες πρωτοβουλγαρικές επιγραφές. Αυτές είναι γραμμένες στα Ελληνικά και στήθηκαν από τους Χάνους της Βουλγαρίας ή από άλλους αξιωματούχους του βουλγαρικού κράτους στην επικράτειά τους. Παρόλο που είναι γραμμένες στα Ελληνικά — η 'τουρκική' γλώσσα των Βουλγά-

[4] Maas (1912).

ρων εμφανίζεται μόνο σε μια ή δύο επιγραφές που είναι γραμμένες με το ελληνικό αλφάβητο, ενώ η γλώσσα των Σλάβων υπηκόων τους, με τους οποίους σιγά σιγά με το χρόνο συγχωνεύτηκαν, δεν απέκτησε δικό της αλφάβητο παρά μόνο στα μέσα του 9ου αιώνα — οι επιγραφές αυτές γράφτηκαν από ανθρώπους που είχαν λίγη ή και καμιά επαφή με τη φιλολογική παράδοση και που λίγο πολύ έγραφαν όπως μιλούσαν. Ίσως να ήταν Έλληνες αιχμάλωτοι και το πιθανότερο είναι πως κατοικούσαν στα εδάφη που κυριεύτηκαν από τους Βουλγάρους. Όπως όλα τα έγγραφα που έβγαιναν από τα χέρια των μισογραμματισμένων, οι επιγραφές αυτές πρέπει να χρησιμοποιούνται με όσο γίνεται μεγαλύτερη επιφύλαξη. Μολαταύτα αποτελούν μια πολύτιμη μαρτυρία για την προφορική γλώσσα της εποχής τους.[5]

Για τη φωνολογία και τη μορφολογία της ομιλούμενης γλώσσας μας διαφωτίζουν κάπως και οι πολλές ελληνικές δάνειες λέξεις στις άλλες γλώσσες, όπως τα Αραβικά, τα Συριακά, τα Λατινικά, τα παλιά Σλαβικά, τα Αρμενικά, τα Γεωργιανά και τα μεσαιωνικά Εβραϊκά καθώς και από τις λιγότερες δάνειες λέξεις από τις γλώσσες αυτές στα Ελληνικά. Για παράδειγμα το σλαβικό κύριο όνομα *Čurila* από το *Κύριλλος* επιβεβαιώνει την υπόθεση, που έγινε με βάση άλλες ενδείξεις, ότι ως τον 9ο αιώνα το ύψιλον φωνητικά ήταν ακόμα ü και δεν είχε γίνει i. Ως επί το πλείστον όμως αυτές οι δάνειες λέξεις φωτίζουν κυρίως την εξέλιξη των γλωσσών που δανείστηκαν τις λέξεις και όχι την Ελληνική.

Στη σφαίρα της φωνολογίας έγιναν ελάχιστες αλλαγές από το τέλος της προηγούμενης περιόδου. Το σύστημα των έξι φωνηέντων, μαζί με το ü, απλοποιήθηκε σε ένα τριγωνικό σύστημα με πέντε φωνήεντα όταν το ü έγινε i.

```
i       u
  e   o
    a
```

[5] Η πιο πρόσφατη και καλύτερη έκδοση είναι του Beševliev (1963), όπου ο εκδότης πραγματεύεται διεξοδικά τις μαρτυρίες που μας προσφέρουν οι επιγραφές για την ελληνική γλώσσα και μας δίνει μια εξαντλητική βιβλιογραφία για τις προηγούμενες εργασίες. Ο Beševliev δημοσίευσε μια επιπλέον επιγραφή το 1971. Χρήσιμες βιβλιογραφικές ανασκοπήσεις μας δίνει και πάλι ο Beševliev (1970), (1981).

Η προφορά αυτή άρχισε πιθανότατα στην τελευταία περίοδο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Αλλά ως το τέλος του 10ου αιώνα οι γεωργιανές μεταγραφές ελληνικών ονομάτων και άλλων λέξεων σημειώνουν σταθερά τα *υ*, *οι* με ένα διαφορετικό φωνήεν από αυτό που χρησιμοποιούν για να σημειώσουν τα *ι*, *η*, *ει*[6], ενώ μπορούσε κανείς ακόμα να κοροϊδέψει έναν εκκλησιαστικό αξιωματούχο υπονοώντας ότι μπέρδευε τα δύο φωνήεντα. Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι αυτή η σύγχυση ήταν, τουλάχιστον στην Κωνσταντινούπολη, ένα δείγμα χυδαϊσμού, ενώ αντίθετα οι μορφωμένοι πάσχιζαν να τα διακρίνουν, όπως και στη Γαλλία σήμερα οι γραμματισμένοι μόνο με συνειδητή προσπάθεια μπορούν να ξεχωρίσουν τα ρινικόφωνα φωνήεντα στις λέξεις *brun* και *brin*. Δύο καινούργιες εξελίξεις στην προφορά των συμφώνων που απαντούν συχνά αλλά σποραδικά στους αιγυπτιακούς παπύρους γενικεύτηκαν την περίοδο που εξετάζουμε και καθρεφτίζονται στα γραμματειακά κείμενα. Η πρώτη είναι η απλοποίηση των διπλών συμφώνων, η δεύτερη η απώλεια του τελικού –*ν* εκτός αν ακολουθεί φωνήεν. Μερικές νεοελληνικές διάλεκτοι διατηρούν διπλά σύμφωνα και το τελικό –*ν*. Έτσι, αυτή η αλλαγή άρχισε να εξαπλώνεται από ένα κέντρο που ασκούσε επιρροή, ίσως από την Κωνσταντινούπολη, αλλά ποτέ δεν κάλυψε ολόκληρο τον ελληνόφωνο κόσμο και σε αυτή την περίοδο εμπίπτουν μόνο οι αρχές της.

Σε κάποιο χρονικό σημείο του πρώιμου μεσαίωνα έγινε μια φωνολογική αλλαγή, πολλές από τις συνέπειες της οποίας συγκαλύφθηκαν από τις επιδράσεις του αναλογικού φαινομένου. Τα προτονικά αρχικά φωνήεντα, με την εξαίρεση του *ἀ*– εξαφανίζονται. Έτσι έχουμε:

ὀσπήτιον	>	*σπίτι*
ἡμέρα	>	*μέρα*
οὐδέν	>	*δέν*[7]
ἐρωτῶ	>	*ρωτῶ*
ὀλίγος	>	*λίγος*
εὑρίσκω	>	*βρίσκω*

[6] Πβ. Macharadze (1980).

[7] Το πρωιμότερο δείγμα του *δὲν* βρίσκεται πιθανότατα στον *POxy* 1874. 13, του 6ου αιώνα.

ὑψηλός > *ψηλός*
ὀψάριον > *ψάρι*
ὡσάν > *σάν*
ἐκβαίνω > *βγαίνω*
αἰγίδιον > *γίδι* κλπ.

Πιθανότατα στην αρχή αυτοί ήταν allegro-τύποι, χαρακτηριστικοί για τον γρήγορο και τον ανεπίσημο καθημερινό λόγο, και συνυπήρχαν με τους πλήρεις τύπους. Η αναλογία τους με τύπους που είχαν τονισμένο το αρχικό φωνήεν και προπαντός η επίδραση της λόγιας γλώσσας, έγιναν η αιτία να επαναφερθεί σε πάρα πολλές περιπτώσεις το άτονο αρχικό φωνήεν. Έτσι σήμερα συνυπάρχουν δίπλα δίπλα η λέξη *ελευθερία* και η *λευτεριά*, ενώ η λέξη *Ελλάδα* κρατά το αρχικό της φωνήεν κάτω από την επίδραση της λέξης *Έλληνας*. Ανάμεσα στις συνέπειες από την αφαίρεση των αρχικών προτονικών φωνηέντων είναι οι ακόλουθες:

(1) Η ανάπτυξη των εγκλιτικών τύπων του τρίτου προσώπου των αντωνυμιών *τον, την, το, του, της, τους, τας, των* από τους τύπους *αὐτόν, αὐτὴν* κλπ. Ο ενδιάμεσος τύπος *ἀτὸν* απαντά σε παπύρους της όψιμης αρχαιότητας και επιβιώνει σε μερικές νεοελληνικές διαλέκτους.[8] Στην προέλευσή τους αυτοί οι τύποι δεν έχουν καμιά σχέση με το οριστικό άρθρο.

(2) Η εξαφάνιση της χρονικής αύξησης, εκτός αν τονίζεται. Έτσι, έχουμε *ἔφερα, ἔδωσα* αλλά *φέρθηκα, δώθηκα*. Σε μερικές διαλέκτους, η αύξηση αποκαταστάθηκε αναλογικά.

(3) Η ανάπτυξη των δημοτικών τύπων *στόν, στήν, στό, στούς* κλπ. από τους τύπους *εἰς τόν, εἰς τὴν* κλπ.

(4) Η ανάπτυξη ορισμένων νέων ρηματικών προθεμάτων της δημοτικής. Έτσι έχουμε *ἐξυπνῶ* > *ξυπνῶ*, *ἐξέλαβα* > *ξέλαβα*, *ἐξέκοψα* > *ξέκοψα*, απ' όπου προέρχεται το *ξεκόβω*. Το καινούργιο ρηματικό πρόθεμα *ξε-* αποσπάσθηκε από τέτοιους τύπους. Με τον ίδιο τρόπο προέκυψε και το σύνθετο πρόθεμα *ἐξανα-* > *ξανα-* και τα *ἐμβαίνω* > *μπαίνω*, *ἐκδύνω* > *γδύνω*.

Η γλωσσική διαδικασία της αφαίρεσης απαντά σε όλες τις σημερινές νεοελληνικές διαλέκτους, ακόμα και σ' εκείνες της νότιας Ιταλίας, όπου έχουμε ***kúo*** *(ἀκούω)*, ***gro*** *(ὑγρός)*, ***kodéspina*** *(οἰκοδέσποινα)*, ***stéo*** *(ὀστέον)* κλπ. Σε καμιά όμως διάλεκτο η

[8] Πβ. Gignac (1981) 227.

διαδικασία αυτή δεν προχώρησε ανεμπόδιστη από τις επιδράσεις της αναλογίας και της καθαρολογίας.

Στην επικράτεια της μορφολογίας μπορούμε να εντοπίσουμε έναν αριθμό αλλαγών, παρόλο που καμιά δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια. Έτσι κι αλλιώς οι χρονολογίες δεν έχουν νόημα σε τέτοια ζητήματα, εφόσον τα παλιά και τα καινούργια σχήματα συνυπάρχουν για πολύ καιρό στις γλωσσικές συνήθειες μιας κοινότητας. Στα ονόματα, οι τύποι της δοτικής πτώσης έπεσαν τελικά σε αχρησία, επιβιώνοντας μόνο σε λεξικοποιημένες στερεότυπες εκφράσεις, όπως *δόξα τῷ θεῷ*. Ίσως κάθε γραπτό κείμενο να περιείχε ακόμα δοτικές, παρόλο που υπήρχαν διαθέσιμες εναλλακτικές εκφραστικές μορφές για κάθε χρήση της δοτικής.

Στο κλιτικό παράδειγμα των ονομάτων έγινε μια πλατιά ανακατάταξη με την οποία ξεπεράστηκε η διάκριση ανάμεσα στα φωνηεντικά και στα συμφωνικά θέματα, που ήταν σε πλήρη ισχύ στην όψιμη κοινή.[9] Μια περίπλοκη αλληλεπίδραση αναλογιών εμπλάκηκε σ' αυτή την ανακατάταξη, η πορεία που ακολούθησαν οι εξελίξεις όμως μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: τα ουσιαστικά με φωνηεντικό θέμα, που ήταν εξαιρετικά πολυάριθμα, έκαναν τώρα χρήση της διάκρισης *-ς, -ν,-∅* στον ενικό: τα αρσενικά είχαν στην ονομαστική το καταληκτικό σύμφωνο *-ς*, στην αιτιατική το *-ν* και στη γενική *-∅* π.χ. *λόγο-ς, λόγο-ν, λόγου, ναύτης, ναύτην, ναύτη*. Τα θηλυκά έληγαν στην ονομαστική σε *-∅* στην αιτιατική σε *-ν* και στη γενική σε *-ς*, π.χ. *νύμφη, νύμφην, νύμφης, χώρα, χώραν, χώρας*. Πλάι σ' αυτά τα ουσιαστικά υπήρχε ένας αριθμός από ουσιαστικά με συμφωνικό θέμα και με διαφορετικό κλιτικό σχήμα, π.χ. *πατήρ, πατέρα, πατρός, μήτηρ, μητέρα, μητρός, φύλαξ, φύλακα, φύλακος, Ἑλλάς, Ἑλλάδα, Ἑλλάδος*.

Επειδή το κοινό χαρακτηριστικό όλων των ονομάτων με φωνηεντόληκτο θέμα ήταν η αιτιατική που έληγε σε *-ν*, αυτή η κατάληξη *-ν* προστέθηκε στην αιτιατική ενικού των ονομάτων με συμφωνόληκτο θέμα και έδωσε τους τύπους *πατέραν, μητέραν,*

[9] Η διάκριση ανάμεσα στα ονόματα σε *-ᾱ(-η)* και σε εκείνα σε *-ᾰ* είχε αρχίσει να κλονίζεται στην όψιμη αρχαιότητα, αλλά δεν εγκαταλείφθηκε πλήρως ως τις αρχές της μεσαιωνικής περιόδου. Πβ. Gignac (1981) 4-11.

φύλακαν, Ἑλλάδαν.[10] Γύρω από αυτή την καινούργια αιτιατική ενικού οικοδομήθηκε ένα καινούργιο κλιτικό παράδειγμα κατά το πρότυπο των ονομάτων με φωνηεντικό θέμα· έτσι από την αιτ. *πατέραν* σχηματίστηκε η ονομ. *πατέρας* και η γεν. *πατέρα*, από την αιτ. *μητέραν* σχηματίστηκε η ονομ. *μητέρα* και η γεν. *μητέρας*. Με τον ίδιο τρόπο σχηματίστηκαν και τα κλιτικά παραδείγματα *φύλακας, φύλακαν, φύλακα* και *Ἑλλάδα, Ἑλλάδαν, Ἑλλάδας*. Το νέο αυτό σχήμα έδωσε τη δυνατότητα να σχηματίζονται οι ενικοί τύποι της συντριπτικής πλειοψηφίας των αρσενικών και θηλυκών ονομάτων σύμφωνα με δύο απλά κλιτικά παραδείγματα.

Τα ουδέτερα ονόματα ακολουθούσαν ακόμα μια σειρά από δικά τους κλιτικά σχήματα, με δύο μόνο τύπους. Συμπτωματικά μία από τις συνέπειες της νέας ανακατάταξης των ουσιαστικών ήταν η απομόνωση των θηλυκών σε *-ος*. Πολλά από αυτά απλά έγιναν αρσενικά ή ουδέτερα. Ἐτσι βρίσκουμε *ὁ βάτος, ὁ πλάτανος, ὁ ψῆφος, ὁ ἄμμος, τό βάσανο* κλπ. Ἀλλα παραμερίστηκαν από θηλυκά σε *-η* ή *-α*, έτσι έχουμε *ἡ ἀσβόλη, ἡ Σύρα* και καμιά φορά *ἡ παρθένα, ἡ παρθένη*. Ἀλλα πάλι έδωσαν τη θέση τους σε ουδέτερα υποκοριστικά, π.χ. *τό ἀμπέλι, τό ῥαβδί*· άλλα αντικαταστάθηκαν από συνώνυμα, π.χ. *ἡ ὁδὸς* από τη λέξη *ὁ δρόμος*. Η ταλάντευση ως προς το γένος αυτών των λέξεων γίνεται ήδη εμφανής στους παπύρους της ρωμαϊκής περιόδου.[11] Μερικά, τέλος, σχημάτισαν μια μάλλον ευμετάβλητη ομάδα θηλυκών σε *-ο* ή *-ον*, όπως *ἡ ἄμμο* κλπ.

Ο πληθυντικός του ουσιαστικών παρουσίαζε διαφορετικά προβλήματα: δεν δήλωνε αναγκαστικά το γένος, όπως ο ενικός. Ακόμα η κατάληξη της ονομαστικής των ονομάτων με συμφωνικό θέμα είχε αρχίσει από την περίοδο της κοινής να εισβάλλει στα αρσενικά και θηλυκά ουσιαστικά με θέμα σε *-α*. Ἐτσι, ο τύπος *χῶρες* αντικατέστησε το *χῶραι* και ο τύπος *ναῦτες* το *ναῦται*. Ο λόγος είναι καταρχήν φωνητικός και απορρέει από το μονοφθογγισμό του *αι* σε *ε* και κατά δεύτερο λόγο δομικός. Ο παραλληλισμός του *χῶραι*: χώρας με το *μητέρες: μητέρας* οδήγησε στην αντικατάσταση του τύπου *χῶραι* από το *χῶρες*. Κατά

[10] Οι τριτόκλιτες αιτιατικές σε *-αν* είναι συχνές στους παπύρους της ρωμαϊκής περιόδου και πριν από αρχικό φωνήεν και πριν από αρχικό σύμφωνο της επόμενης λέξης. Πβ. Gignac (1981) 45-6.

[11] Πβ. Gignac (1981) 39-41.

συνέπεια τα ουσιαστικά με θέμα σε *-α* και αυτά με συμφωνικό θέμα συμφωνούσαν στο κλιτικό παράδειγμα *-ες, -ας, -ων (-ῶν)* για τον πληθυντικό. Μόνο τα ονόματα με θέμα σε *-ο* διατήρησαν ένα ξεχωριστό κλιτικό σχήμα σε *-οι, -ους, -ων*. Ταυτόχρονα η έλλειψη της επίγνωσης της διάκρισης των φωνηεντόληκτων ονομάτων από τα συμφωνόληκτα ονόματα οδήγησε στην εξάπλωση ορισμένων καταλήξεων του πληθυντικού των συμφωνόληκτων ουσιαστικών σε άλλα συμφωνόληκτα και φωνηεντόληκτα ουσιαστικά. Συγκεκριμένα οι καταλήξεις *-άδες, -άδας, -άδων* και *-ίδες, -ίδας, -ίδων* που απομονώθηκαν από ουσιαστικά όπως π.χ. *φυγάς, φυγάδες, δακτυλίς, δακτυλίδες* επεκτάθηκαν μετέπειτα σε μιά μεγαλύτερη ποικιλία ουσιαστικών, παίρνοντας τη θέση των πληθυντικών καταλήξεων *-ες, -ας, -ων*. Ισοσύλλαβοι και ανισοσύλλαβοι πληθυντικοί συχνά συνυπάρχουν ο ένας δίπλα στον άλλο. Μόνο τα αρσενικά ουσιαστικά με θέμα σε *-ο* δεν σχηματίζουν ποτέ ανισοσύλλαβο πληθυντικό. Αντίθετα τα φωνηεντόληκτα ουσιαστικά σε *-ε* και *-ύ* έχουν πάντα ανισοσύλλαβο πληθυντικό στα νέα Ελληνικά και το χαρακτηριστικό αυτό χρονολογείται πιθανότατα από αυτή την αναδιοργάνωση των κλιτικών παραδειγμάτων των ουσιαστικών στα πρώτα μεσαιωνικά χρόνια. Ἐνα από τα πλεονεκτήματα του ανισοσύλλαβου σχηματισμού ήταν ότι διατηρούσε το φωνήεν του ενικού θέματος που διαφορετικά θα χανόταν στον πληθυντικό αριθμό, αφού οι πληθυντικοί — με εξαίρεση τα ουσιαστικά σε *-ο-* σχηματίζονταν τώρα πια με συμφωνικά θέματα και φωνηεντικές καταλήξεις, π.χ. *πατέρ-ες, πατέρ-ας, πατέρ-ων*, σε αντίθεση με τον ενικό: *πατέρα-ς, -ν, -∅*. Αυτό χωρίς αμφιβολία εξηγεί γιατί οι τύποι *καφέδες* και *παπποῦδες* είναι οι μόνοι πληθυντικοί τύποι των ονομάτων *καφές* και *παπποῦς* που βρίσκουμε σήμερα· αλλιώτικα θα ήταν αδύνατο να διατηρηθούν στον πληθυντικό τα διακριτικά αυτά φωνήεντα. Μια συνέπεια αυτής της αναδιαμόρφωσης των ονοματικών κλιτικών σχημάτων — εκτός από τα θέματα σε *-ο*— ήταν ότι ο ενικός και ο πληθυντικός των ονομάτων δεν είχαν πια το ίδιο θέμα και έτσι δεν υπήρχε αναγκαστικά και η αντιστοιχία ένα προς ένα ανάμεσά τους.[12]

[12] Για την αναδιαμόρφωση του ονοματικού κλιτικού παραδείγματος πβ. εκτός από το υλικό του Dieterich (1898) 149-74 και τον Jannaris (1897) 101-36, επίσης τους Seiler (1958α), Ruge (1969). Ιδιαίτερα για το ανισοσύλλαβο ονοματικό κλιτικό παράδειγμα πβ. Ruge (1969) 51-4.

Στο οριστικό άρθρο έγινε μια μορφολογική αλλαγή που πιθανόν να ανήκει στην περίοδο που πραγματευόμαστε, αν και δεν υπάρχουν άμεσες μαρτυρίες. Σποραδικά δείγματα αυτής της αλλαγής συναντάμε όμως σε παλιότερους παπύρους ενώ στον 12ο αιώνα που έχουμε πάλι εκτεταμένα δημώδη κείμενα, βρίσκουμε να έχει ολοκληρωθεί η διαδικασία της αλλαγής: το *οἱ* παίρνει τη θέση του *αἱ* στην ονομαστική του πληθυντικού των θηλυκών. Την αλλαγή αυτή πρέπει να την ερμηνεύσουμε βάση της αναλογικής επίδρασης των πληθυντικών τύπων των ονομάτων, που ήταν στο μεγαλύτερο μέρος τους κοινοί στα αρσενικά και τα θηλυκά. Ενδιαφέρον είναι και το ότι στα Ελληνικά της Βονα στην Καλαβρία ο αρχικά θηλυκός τύπος *αἱ* επεκτάθηκε και στο αρσενικό άρθρο. Οι τύποι της δοτικής ενικού και πληθυντικού, φυσικά έπαψαν πια να χρησιμοποιούνται όταν εξαφανίστηκε η δοτική πτώση ως μορφολογική και συντακτική κατηγορία.

Μια μικρή αναδιοργάνωση έγινε και στις σειρές των δεικτικών αντωνυμιών. Η αντωνυμία *ὅδε* είναι σπάνια στα λαϊκά κείμενα της κοινής — στην Καινή Διαθήκη δεν την βρίσκουμε παρά στον τύπο *τάδε* — και την περίοδο που εξετάζουμε περιέπεσε σε αχρηστία. Τη θέση της πήρε η αντωνυμία *αὐτός*, που έπαψε να χρησιμοποιείται με τη σημασία του 'αυτός ο ίδιος', σημασία που πήρε η αντωνυμία *ἴδιος*.[13] Το *οὗτος* συνέχισε να χρησιμοποιείται αλλά το κλιτικό της παράδειγμα απλοποιήθηκε: το θέμα *τοῦτ-* χρησιμοποιήθηκε παντού, δημιουργώντας τους τύπους *τοῦτος, τούτη, τοῦτο* κλπ. Η αντωνυμία *ἐκεῖνος* παρέμεινε επίσης σε χρήση, αν και αραιότερα απ' όσο στις προηγούμενες περιόδους. Μερικές φορές βρίσκουμε τον τύπο *ἐτοῦτος* αναλογικά με το *ἐκεῖνος*.

Οι αναφορικές αντωνυμίες βρίσκονταν σε ρευστή κατάσταση και μόνο στην επόμενη περίοδο εδραιώθηκαν νέες βιώσιμες μορφές τους. Η αντωνυμία *ὅς, ἥ, ὅ* υπήρχε ακόμα, αλλά οι τύποι αυτοί δεν είχαν λεξική υπόσταση και είχαν την τάση να χάνονται μετά από φωνηεντική κατάληξη ή πριν από το αρχικό φωνήεν της επόμενης λέξης. Τις περισσότερες φορές παραμερίζονται από έναν από τους ακόλουθους τύπους:

[13] Ένα παράλληλο φαινόμενο αποτελεί και η εξέλιξη του *ipse* σαν δεικτική αντωνυμία στις ρωμανικές γλώσσες, πχ. ιταλικό *esso*, ισπανικό *eso*.

(1) *ὅστις, ἥτις, ὅτι*, που στην αρχή ήταν αόριστη αναφορική αντωνυμία — η σύγχυσή τους όμως αρχίζει από την κλασική περίοδο.[14]

(2) *τίς, τί*. Η χρήση ερωτηματικών αντωνυμιών στη θέση αναφορικών είναι κοινό φαινόμενο σε πολλές γλώσσες.

(3) *τόν, τήν, τὸ* κλπ. Οι τύποι αυτοί χρησιμοποιούνται πολύ συχνά στην αιτιατική και στη γενική. Οι τύποι της ονομαστικής *ὁ, ἡ, τὸ* απαντούν σπάνια. Τα πρώτα δείγματα χρήσης αυτών των τύπων — που ταυτίζονται με τους τύπους του οριστικού άρθρου — στη θέση αναφορικών αντωνυμιών εμφανίζονται στην πρώιμη ελληνιστική εποχή και γίνονται συχνότερα στην όψιμη κοινή: π.χ. *τὰ βουίδια τὰ ἐλάβατε / εἰς τὸν τόπον τὸν ὁ Θεός σὲ ἔδωκεν / ἐκεῖνο τὸ ἐφάγαμεν*.[15] Στην περίοδο που εξετάζουμε οι τύποι αυτοί αποτελούσαν την πιο συνηθισμένη μορφή αναφορικής αντωνυμίας και έμειναν στην τρέχουσα γλώσσα μέχρι τον 16ο αιώνα, μόλο που τη θέση τους έπαιρναν όλο και σε μεγαλύτερο βαθμό τα *ὅπου, ὁποῦ, ποὺ* και *ὁποῖος*.

Τό σύστημα των προσωπικών αντωνυμιών ανακατατάχτηκε σε σημαντικό βαθμό, είναι όμως πολύ δύσκολο να αναπλάσουμε τις λεπτομέρειες της γλωσσικής διαδικασίας. Πλάι στους ισχυρούς τύπους *ἐμέ, ἐμοῦ* σχηματίστηκαν αναλογικά οι νέοι τύποι *ἐσέ, ἐσοῦ*. Σχηματίστηκαν επίσης νέοι τύποι για τον πληθυντικό του β΄ προσώπου, *ἐσεῖς, ἐσῶν, ἐσᾶς* αναλογικά με τον τύπο *ἐσέ*, κλπ.· οι τύποι αυτοί πρωτομαρτυρούνται τον 7ο αιώνα. Με τον καιρό τα *ἡμεῖς* και *ὑμεῖς* έγιναν ομόφωνα, αλλά ήδη από παλιότερα το *ὑμεῖς* είχε αντικατασταθεί στον προφορικό λόγο από τους νέους τύπους. Η διαδικασία αυτής της αναδιαμόρφωσης ολοκληρώθηκε μετά την περίοδο που εξετάζουμε με το παραμέρισμα των τύπων *ἡμεῖς, ἡμᾶς, ἡμῶν* από τους τύπους *ἐμεῖς, ἐμᾶς, ἐμῶν* κατ' αναλογία με τον ενικό αριθμό.[16] Ταυτόχρονα συμπληρώθηκε και η αρχή της διάκρισης ανάμεσα σε ισχυρούς, εμφατικούς τύπους με φωνηεντικό πρόθεμα και αδύνατους, εγκλιτικούς τύπους, με αποτέλεσμα να έχουμε το ακόλουθο κλιτικό παράδειγμα για το πρώτο και δεύτερο πρόσωπο:

[14] Πβ. Schwyzer και Debrunner (1950) 643.

[15] Για παραδείγματα στους παπύρους της όψιμης ρωμαϊκής περιόδου πβ. Gignac (1981) 179.

[16] Πβ. Gignac (1981) 165.

ἐγὼ	*ἡμεῖς, ἐμεῖς*
ἐμοῦ, μου	*ἡμῶν, ἐμῶν (μῶν)*
ἐμέ, με	*ἡμᾶς, ἐμᾶς, μᾶς*
ἐσὺ	*ἐσεῖς, σεῖς*
ἐσοῦ, σου	*ἐσῶν, (σῶν)*
ἐσέ, σε	*ἐσᾶς, σᾶς*

Οι τύποι στις παρενθέσεις είναι σπάνιοι ή αμφίβολοι. Ο αδύνατος τύπος της αιτιατικής φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκε ακόμα και σε αυτή την περίοδο στη θέση της γενικής. Η τριτοπρόσωπη αντωνυμία *αὐτός*, αρχικά μια αναφορική αντωνυμία, εντάχτηκε στο σύστημα των προσωπικών αντωνυμιών και απέκτησε παρόμοιους αδύνατους τύπους. Έτσι έχουμε:

αὐτὸς	*αὐτὴ*	*αὐτὸ*
αὐτοῦ, του	*αὐτῆς, της*	*αὐτοῦ, του*
αὐτόν, τον	*αὐτήν, την*	*αὐτό, το*
αὐτοὶ	*αὐτὲς*	*αὐτὰ*
αὐτῶν, των	*αὐτῶν, των*	*αὐτῶν, των*
αὐτούς, τους	*αὐτάς, τας*	*αὐτά, τα*

Μια επιπλέον αλλαγή, που οι λεπτομέρειές της μας είναι ακόμα λιγότερο γνωστές, επηρέασε τους ισχυρούς τύπους του ενικού του α΄ και β΄ προσώπου. Στους τύπους *ἐμὲ* και *ἐσέ* προστέθηκε ένα τελικό *-ν*, ενδεχομένως κατ' αναλογία με τις δεικτικές και τις άλλες αντωνυμίες. Ο τύπος *ἐμὲν* απαντά σε παπύρους του 2ου αιώνα, ενώ ο τύπος *ἐσὲν* καθώς φαίνεται μόνο στον 5ο, παρόλο που ο *σεν* είναι συχνός από τον 3ο αιώνα. Όλοι αυτοί οι τύποι όμως είναι πάρα πολύ σπάνιοι στη λογοτεχνική κοινή. Το επόμενο βήμα ήταν η ομαλοποίηση των τύπων της αιτιατικής *ἐμὲν* και *ἐσέν*, που ήταν απομονωμένοι, μέσω της αντιμετώπισής τους ως συμφωνόληκτα ονοματικά θέματα και με την προσθήκη της κατάληξης της αιτιατικής *-αν* σ' αυτούς: η διαδικασία αυτή μας έδωσε τους τύπους *ἐμέναν* και *ἐσέναν*. Ο πρώτος τύπος πρωτομαρτυρείται τον 4ο αιώνα και όταν τον 12ο αιώνα ξαναβρίσκουμε πάλι δημώδη κείμενα, οι τύποι *ἐμέναν* και *ἐσέναν* αποτελούν τους κανονικούς, ισχυρούς τύπους. Είναι λοι-

πόν πιθανό πως η αλλαγή που περιγράψαμε σε γενικές γραμμές παραπάνω συνέβη κατά την περίοδο που εξετάζουμε.[17]

Στη σφαίρα του ρήματος οι απρόσωποι τύποι, το απαρέμφατο και η μετοχή συνέχισαν να χρησιμοποιούνται σε όλη αυτή την περίοδο. Στα χρονικά τα απαρέμφατα χρησιμοποιούνται με μια τελική — συμπερασματική έννοια και λειτουργούν ως αντικείμενα σε μια μεγάλη ποικιλία ρημάτων ή ως έναρθρα ουσιαστικά, ενώ οι μετοχές χρησιμοποιούνται ως επί το πλείστον επιρρηματικά. Και οι δύο τύποι είναι πολύ συχνοί στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη, που μπορεί και γράφει ακόμα και μια τέτοια πρόταση: *γνόντες δὲ οἱ Ῥωμαῖοι τὴν ἔφοδον τοῦ Σαρβαραζᾶ εἰς δειλίαν ἐτράπησαν, καὶ τοῖς ποσὶ τοῦ βασιλέως προσέπεσον δάκρυσι μετανοοῦντες διὰ τὴν κακῶς γενομένην αὐτῶν παρακοήν, γνόντες οἷον κακῶν ἐστι δούλων μὴ εἰκεῖν τοῖς τοῦ δεσπότου βουλεύμασι.* Μια τέτοια γλώσσα απέχει πολύ από τη ζωντανή ομιλία. Κάθε μετοχή και κάθε απαρέμφατο σε αυτό το χωρίο θα μπορούσε εύκολα να αντικατασταθεί από μια σύνταξη με ένα παρεμφατικό ρηματικό τύπο, π.χ. *γνόντες → ὅταν ἔγνωσαν, μετανοοῦντες → καὶ μετενόησαν, γενομένην → ἥτις ἐγένετο, γνόντες → διότι ἔγνωσαν, εἰκεῖν → ἵνα εἴκουσι.*

Αυτόν τον καιρό λοιπόν, αν όχι καί νωρίτερα, τόσο το απαρέμφατο όσο και η μετοχή βρίσκονταν σε μια διαδικασία αποσυστηματοποίησης. Το απαρέμφατο επέζησε στο ζωντανό λόγο, αν και σε περιορισμένο βαθμό, και μετά το τέλος αυτής της περιόδου και μάλιστα σε μια απολιθωμένη μορφή του επιβιώνει ακόμα και σήμερα σε ορισμένους νεοελληνικούς περιφραστικούς τύπους.[18] Η θέση της μετοχής είχε ήδη εξασθενίσει κατά πολύ. Οι περισσότερες μετοχές, ακόμα και στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη, λειτουργούν ως επιρρήματα, παίζουν δηλαδή μέσα στην πρόταση ακριβώς τον ίδιο ρόλο με το νεοελληνικό άκλιτο γερούνδιο σε *-οντας* που αποτελεί τη συνέχεια των παλιότερων ενεργητικών μετοχών. Επιπλέον, βρίσκουμε πως συχνά επικρατεί σύγχυση ανάμεσα στους χρόνους της ενεργητικής μετοχής,

[17] Για την εξέλιξη των προσωπικών αντωνυμιών πβ., συμπληρωματικά στον Dieterich (1898) 189-92 και στον Jannaris (1897) 347, την ενδιαφέρουσα μα όχι πάντοτε εντελώς πειστική αποκατάσταση της ιστορίας τους κάτω από το φως της δομικής γλωσσολογίας από τον Dressler (1966).

[18] Για το απαρέμφατο και τα υποκατάστατά του στα μεσαιωνικά Ελληνικά πβ. Joseph (1978) 10-52.

ανάμεσα στα γένη και τις πτώσεις, π.χ. *τὸ ἀναπληροῦντα τὸν τόπον τὸν ἐμὸν (=τὸν ἀναπληρώσοντα)*, Θεοφάνης· *πλήθη συρρευσάντων δυνάμεων*, Θεοφύλακτος· *πάντων γυναικῶν*, *Πράξεις Θωμά· τὸ παιδίον ζῶντα*, *Βίος Επιφανίου· ἡ ψυχὴ βοᾷ λέγοντα*, *Αποκάλυψη της Παρθένου· τὰ ῥηθέν, τῶν δοθέν*, κλπ. Βρίσκουμε επίσης μετοχές να χρησιμοποιούνται παρατακτικά με παρεμφατικούς ρηματικούς τύπους, π.χ. *δεξάμενος οὖν ὁ βασιλεὺς τὰ γράμματα παρὰ 'Επιφανίου καὶ ἐποίησεν τύπον τοιοῦτον*. Προς το τέλος της εποχής που εξετάζουμε αρχίζουμε να συναντάμε έναν άκλιτο τύπο σε *-οντα* που χρησιμοποιείται είτε επιρρηματικά είτε κατηγορηματικά, π.χ. *ἡμεῖς βλέποντα* (έγγραφο από τη νότια Ιταλία, χρονολογημένο το 999), *ἐὰν φανῶμεν καταζητοῦντα καὶ ἐνοχλοῦντα* (έγγραφο του 1034). Τα Προδρομικά ποιήματα όμως χρησιμοποιούν ακόμα κλιτές ενεργητικές μετοχές. Από την άλλη μεριά, η χρήση των παθητικών μετοχών σε *-όμενος* και *-μένος* δεν παρουσιάζει καμιά μείωση ενώ κλίνονται σε όλους τους τύπους τους.[19]

Ανάλογα και οι ρηματικές περιφράσεις που εμπεριέχουν μια ενεργητική μετοχή, και που απαριθμήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, γίνονται σπανιότερες ενώ αντίθετα οι περιφράσεις με απαρέμφατο παραμένουν σε χρήση. Η πιο συνηθισμένη περίφραση του μέλλοντα ήταν το *ἔχω* + απαρέμφατο. Όμως ο πιο κοινός τρόπος έκφρασης του μέλλοντα ήταν πιθανότατα με την οριστική ενεστώτα.

Τα τελευταία κατάλοιπα του ενεργητικού παρακειμένου συγχωνεύονται με τον αόριστο, δημιουργώντας τους αορίστους σε *-κα* που βρίσκουμε συχνά σε όλες τις νεοελληνικές διαλέκτους. Στο ίδιο χρονικό διάστημα εδραιώνονται γερά ο περιφραστικός ενεργητικός παρακείμενος *ἔχω* + μετοχή του παθητικού παρακειμένου και ο ισοδύναμος τύπος του στην παθητική φωνή *εἰμὶ* + μετοχή του παθητικού παρακειμένου. Το ρήμα στην προφορική γλώσσα έχει ως αυτή την περίοδο κατά γενικό κανόνα δύο θέματα, που εκφράζουν αντίθετους ρηματικούς τρόπους (εξακολουθητικές και στιγμιαίες πράξεις) σε όλες τις εγκλίσεις και τα οποία μόνο στην οριστική εκφράζουν επιπρόσθετα και μια χρονική διάκριση. Υπάρχει μια αβεβαιότητα στη χρήση της συλλαβικής αύξησης και έτσι συναντάμε τύπους όπως π.χ.

[19] Για την εξέλιξη της μετοχής πβ. Mirambel (1961α).

παρείσφερεν, ἐπιδείκνυτο, ἐπισκόπησεν.[20] Αυτό συνδέεται με την τάση να αποβάλλονται τα αρχικά προτονικά φωνήεντα (σ. 89). Ο κανόνας όμως της κοινής νεοελληνικής δημοτικής σύμφωνα με τον οποίο η αύξηση διατηρείται μόνο αν η συλλαβή τονίζεται αποτελεί μια πολύ μεταγενέστερη εξέλιξη. Οι νεοελληνικές διάλεκτοι ποικίλλουν πάρα πολύ στον τρόπο που χειρίζονται τη συλλαβική αύξηση. Η χρονική αύξηση γενικά εγκαταλείπεται με το αρχικό φωνήεν να παραμένει αναλλοίωτο. Μερικές περιπτώσεις χρονικών αυξήσεων στο αρχικό φωνήεν σύνθετων ρημάτων, π.χ. *ἠπαίτησε, ἠφόρησε*, μας δείχνουν την αποτυχία να αναλυθεί σωστά το σύνθετο ρήμα. Ορισμένες νεοελληνικές διάλεκτοι έχουν συλλαβική αύξηση ακόμα και σε άτονη θέση.

Από τα διάφορα επιθήματα του ενεστωτικού θέματος που κληρονόμησε η γλώσσα, λίγα μόνο παρέμειναν παραγωγικά. Εκτός από εκείνα που χρησιμοποιούνταν για να σχηματίσουν ρήματα από ονόματα, *-ίζω, -άζω, -εύω*, αυτή την περίοδο εξαπλώνεται και ένα άλλο καθαρά ρηματικό επίθημα σε *-νω*. Βρίσκουμε τέτοιους τύπους, όπως π.χ. το *δένω* αντί για *δέω, φέρνω* αντί για *φέρω, χύνω* αντί για χέω. Μαζί με τα κληρονομημένα ρήματα σε *-νω* και *-άνω* ή *-αίνω* οι τύποι αυτοί σχηματίζουν μια σημαντική ομάδα, με αποτέλεσμα το επιθηματικό *-ν-* να καταλήξει να αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό σημείο του ενεστωτικού θέματος ενώ αρχίζει να επεκτείνεται ακόμα και στα βαρύτονα ρήματα (τα παλιά συνηρημένα ρήματα)· την περίοδο αυτή συναντάμε τύπους, όπως π.χ. *κερνῶ (κεράω), περνῶ (περάω)*, που είναι οι πρόδρομοι μιας μεγάλης κατηγορίας ρημάτων της μεταγενέστερης προφορικής γλώσσας. Τα ρήματα σε *-όω* έχουν την τάση να μετασχηματίζονται σε *-ώνω*. Γενικά, μπορούμε να πούμε πως το επίθημα *-νω* χρησιμοποιείται για να σχηματίσει νέα ενεστωτικά θέματα από θέματα του αορίστου. Η ανακατάταξη των ενεστωτικών θεμάτων συνήθως γίνεται μέσω της αναλογίας ως προς τα αοριστικά θέματα που κατά γενικό κανόνα επιβιώνουν αμετάβλητα από τα αρχαία Ελληνικά. Έτσι, η εξέλιξη των χειλικών ενεστωτικών θεμάτων σε *-βω* βασίζεται στην αναλογία *ἔτριψα = τρίβω = ἔκρυψα = κρύβω* (πρωτομαρτυρείται στην Καινή Διαθήκη). Το πεδίο δράσης

[20] Για παραδείγματα όπου παραλείπεται η συλλαβική αύξηση σε παπύρους της ρωμαϊκής και πρώιμης βυζαντινής περιόδου πβ. Gignac (1981) 223-5.

αυτής της κατηγορίας επεκτάθηκε πάρα πολύ με την απορρόφησή της από τα ονοματικά ρήματα σε *-εύω*, που στην προφορική γλώσσα είχαν αόριστο σε *-εψα*. Πολλά καινούργια ρήματα σε *-ζω* βασίζονται στους υπάρχοντες αορίστους σε *-σα*. Κατ' αναλογία με τα *δύνω / έδυσα, ξύνω / έξυσα* σχηματίστηκαν τα *αφίνω / άφισα, ψήνω / έψησα, φτειάνω / έφτειασα* (από το *εὐθείασα*, αρχικά αόριστο στον ενεστώτα *εὐθειάζω*). Τα ρήματα που αρχικά έληγαν σε *-άω* μεταφέρονται σε άλλες κατηγορίες ρημάτων, π.χ. *-άζω, -ίζω, -έω* βάσει του αορίστου τους σε *-ησα* (=*-ισα*). Τα ρήματα που στην αρχή έληγαν σε *-όω* μετατίθενται σε μια καινούργια ομάδα σε *-ώνω*, που σχηματίζεται από το *-ώννυμι, -ωννύω* > *-ωνύω* (επειδή το τρίτο ενικό πρόσωπο *-ωννύει* γίνεται *-ώννει*) > *- ώνω*, βάσει του κοινού τους αορίστου σε *-ωσα*.[21]

Το ρήμα *εἰμὶ* ολοκληρώνει μια εξέλιξη που άρχισε την προηγούμενη περίοδο, με κυριότερα γνωρίσματά της τα ακόλουθα:

(1) Οι μεσοπαθητικές καταλήξεις αντικατέστησαν τις ανώμαλες αθεματικές ενεργητικές καταλήξεις. Αυτή η διαδικασία ίσως να άρχισε από τον παρατατικό.

(2) Το τρίτο ενικό και πληθυντικό πρόσωπο της οριστικής του ενεστώτα αντικαταστάθηκε από τον τύπο *ἔνι* (=*ἔνεστι*).

Το αποτέλεσμα αυτών των διαδικασιών είναι η εδραίωση, την περίοδο αυτή, του ακόλουθου κλιτικού παραδείγματος:

εἶμαι	*εἴμεθα*	*ἤμην*	*ἤμεθα*
εἶσαι	*(εἶσθε;)*	*ἦσο*	*ἤσασθε*
ἔνι	*ἔνι*	*ἦτο(ν)*	*ἦσαν, ἦν, ἦταν*

Μας είναι δύσκολο να πούμε πολλά γύρω από την ανάπτυξη του λεξιλογίου γιατί υπάρχει έλλειψη των κειμένων που θα αντικατόπτριζαν την προφορική γλώσσα. Τα περισσότερα παραγωγικά επιθήματα της προηγούμενης περιόδου εξακολουθούν να είναι γόνιμα και σ' αυτή την περίοδο. Το *-ᾶς* αρχίζει να παραμερίζει το *-άριος*, ως παραγωγική κατάληξη που δηλώνει το πρόσωπο που ενεργεί, αλλά δεν την αντικαθιστά ολότελα. Τα ρηματικά αφηρημένα ουσιαστικά σε *-σιμο(ν)* απαντούν συχνό-

[21] Για την αναδιάρθρωση των ενεστωτικών θεμάτων στα μεσαιωνικά και νέα Ελληνικά πβ. Cole (1975).

τερα — το πρωιμότερο, απομονωμένο, παράδειγμα το συναντάμε σε ένα πάπυρο του 5ου ή 6ου αιώνα. Η αυξανόμενη συχνότητά τους συνδέεται με την παρακμή της χρήσης του απαρέμφατου. Υπάρχει επίσης μια εξάπλωση των ρηματικών ονομάτων σε *-μα*. Σημαντική εξάπλωση γνωρίζει και το θηλυκό επίθημα σε *-ισσα*, το οποίο προέρχεται από την ανάπλαση του ονοματικού παραδείγματος, που εξοβέλισε εφεξής τα θηλυκά ουσιαστικά σε *-ος*. Τα ουδέτερα υποκοριστικά σε *-ιον, -άριον, -άδιον, -ίδιον, -άκιον, -ίκιον* πληθαίνουν. Ένα καινούργιο επίθημα εμφανίζεται το *-τζι(ν), -ίτζι(ν)*, κυρίως σε κύρια ονόματα αλλά και σε κοινά ονόματα όπως *ἡνίτζιν, σικιπινίτζιν(;), σταυρίτζιν, προαστίτζιν*(=αγρόκτημα). Η καταγωγή του είναι αμφίβολη: ορισμένες αυθεντίες νομίζουν ότι οφείλεται σε σλαβική επίδραση ενώ άλλες στην ουράνωση του *-ίκιο(ν)*.[23] Σ' αυτή την περίοδο συναντάμε μερικά παραδείγματα της παραγωγικής κατάληξης *-πουλον*, π.χ. *ἀρμενόπουλον, ἀρχοντόπουλον, ἀββαδόπουλον* και της αντίστοιχης αρσενικής *-πουλος*, π.χ. *'Αργυρόπουλος, Γαβριηλόπουλος, Δουλόπουλος, Σθλαβόπουλος*.[24] Το επιθετικό επίθημα *-ᾶτος*, λατινικής προέλευσης, είναι πάρα πολύ παραγωγικό ακόμα και με τα ελληνικά θέματα, π.χ. *ἱκανᾶτος, κωδωνᾶτος*. Το ίδιο συμβαίνει και με την αρχικά λατινική κατάληξη *-ιανός*. Από τα ρηματικά επιθήματα μόνο τα *-εύω, -ίζω, -άζω, -όω (-ώνω)* παραμένουν παραγωγικά.

Όπως στις προγενέστερες αλλά και στις μεταγενέστερες φάσεις της γλώσσας, η σύνθεση παραμένει μια γόνιμη πηγή για την ανανέωση του λεξιλογίου. Τα παρατακτικά σύνθετα, που σπανίζουν στα Αρχαία και στην κοινή, γίνονται συχνότερα σ' αυτή την περίοδο, π.χ. *ἀριστόδειπνον, εἰσοδοέξοδος, ὑποκαμισοβράκιον, ἀνδρόγυνος*,[25] *τοξοφάρετρον, πρασινοβένετος*.[26] Τα προσ-

[22] Για την εξέλιξη των μεσαιωνικών και νεοελληνικών τύπων του υπαρκτικού ρήματος *εἰμί* πβ. Pernot (1891), (1946) 252· Dieterich (1898) 223-8· Καψωμένος (1953), Gignac (1981) 400-8.

[23] Για τα επιθήματα *-ιτζ-, -ιτσ-* πβ. την πρόσφατη και πολύ πλήρη συζήτηση στον Georgacas (1982). Ο Georgacas τείνει να θεωρήσει πως αυτά τα επιθήματα σχηματίζονται στα Ελληνικά ανεξάρτητα από εξωτερικές επιδράσεις.

[24] Ο Dölger (1952) το παρερμήνευσε σαν τίτλο αξιώματος 'έμπορος σκλάβων'. Αυτό είναι ένα ενδιαφέρον παράδειγμα για τη σημασία των Νεοελληνικών στην κατανόηση των μεσαιωνικών ελληνικών κειμένων.

[25] Είναι σημαντικό ότι από τον Ηρόδοτο και πέρα στα κλασικά Ελληνικά η λέξη αυτή σημαίνει 'θηλυπρεπής άνδρας', δηλ. είναι ένα προσδιοριστικό και

διοριστικά σύνθετα με δεύτερο συνθετικό ουσιαστικό (τα σύνθετα karmadharaya) είναι εξαιρετικά πολλά, όπως και τα σύνθετα ρηματικά επίθετα σε *-τος*— που το πρώτο τους συνθετικό βρίσκεται σε αιτιακή σχέση ως προς το δεύτερο (τα σύνθετα tatpurusa), π.χ. *θεόβλαστος, χρυσοστοίβαστος*. Συναντάμε και ρηματικά σύνθετα που το πρώτο τους συνθετικό στοιχείο δεν είναι πρόθεση, όπως π.χ. *τοποτηρέω, μηροκλάζω* (=σπάω τον μηρό), *σιδηροδέω* (=αλυσοδένω), *ἀσπροφορέω, ὀφθαλμοπλανέω* (=περιφέρω το μάτι). Σύνθετα ρήματα που σχηματίστηκαν από ένα σύνθετο ουσιαστικό ή επίθετο με ένα ρηματικό στοιχείο ως δεύτερο συνθετικό είναι φυσικά συνηθισμένα, όπως ήταν και σε παλιότερες περιόδους της γλώσσας.

Τα Λατινικά εξακολουθούν να είναι η κύρια πηγή των δάνειων λέξεων. Όταν όμως η αυλή και τα ανώτερα στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας έπαψαν να είναι, ακόμα και θεωρητικά, δίγλωσσα, μειώθηκε ο αριθμός των καινούργιων λατινικών δανείων που ανήκαν στη σφαίρα της διοίκησης. Οι λατινικές δάνειες λέξεις που πρωτοεμφανίζονται αυτή την περίοδο εμφανίζουν κάπου κάπου σημάδια της προέλευσής τους από τα προφορικά Λατινικά των βαλκανικών επαρχιών και όχι από τη λόγια γλώσσα των νομικών και των διοικητικών. Ένα παράδειγμα είναι η λέξη *πε(ν)τζιμέντον* (από το *impedimentum*= 'αποσκευή'), που δείχνει την αντικατάσταση στα βαλκανικά Λατινικά του οδοντικού στιγμιαίου με οδοντικό προστριβόμενο, όταν βρίσκεται μπροστά από εμπρόσθιο φωνήεν.[27] Είναι σχεδόν αδύνατο αυτή την περίοδο να ξεχωρίσουμε τις ιταλικές δάνειες λέξεις από τις λατινικές και για το πρωιμότερο διάστημα αυτής της περιόδου η διάκριση αυτή δεν έχει νόημα. Παρόλο που δεν έχουμε στα κείμενα βεβαιωμένες ιταλικές λέξεις, φαίνεται πιθανό πως αυτή την περίοδο αρχίζει η εισροή ιταλικών λέξεων, ιδιαίτερα εκείνων που σχετίζονταν με τη θαλασσινή ζωή, το εμπόριο, κλπ., η οποία και γίνεται τόσο χαρακτηριστική στην επόμενη περίοδο. Το ρηματικό ενεστωτικό επίθημα *-άρω*, που γίνεται εξαιρετικά παραγωγικό στον

όχι ένα παρατακτικό σύνθετο. Η πλατωνική χρήση της λέξης αυτής στο *Συμπόσιο* για να δηλώσει έναν ερμαφρόδιτο άνθρωπο, μισό άνδρα και μισό γυναίκα, είναι και η μοναδική στα κλασικά κείμενα.

[26] Πβ. Ανδριώτης (1980).

[27] Rosetti (1943) 72-4· Battisti (1950) 151· Mihăescu (1978) 196-8.

όψιμο μεσαίωνα απομονώνεται από το απαρέμφατο των ιταλικών ρημάτων σε *-are*. Τα αραβικά και περσικά δάνεια αφορούν κυρίως γνωρίσματα της ζωής στην Ανατολή, τίτλους, κλπ., όπως π.χ. *ἀμερουμνής, ἀμιρᾶς, μασγίδιον*. Υπάρχουν όμως και μερικές δάνειες λέξεις που ανήκουν σε άλλες σφαίρες, π.χ. *τζιτζάκιον* (πιθανότατα από τη γλώσσα των Χαζάρων), *ζιγγίβερ, τζάγγιον, τζυκανιστήριον* (ελληνική παράγωγη λέξη από περσική δάνεια λέξη), *βατάν, ζάβα*. Οι λίγες δάνειες λέξεις από τη γλώσσα των πρωτοβουλγάρων είναι όλες τίτλοι ή ονόματα αξιωμάτων, π.χ. *βοϊλάς, βοάνος, χαγάνος*.